

ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЙНА КОНЦЕПЦІЯ ДЕМІУРГІЧНОЇ ВЛАДИ ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ В ІСТОРІЇ

О. Ярмола

(*Біла Церква*)

Автор статті розкриває вплив філософських та політичних поглядів Платона на деміургічну концепцію влади в релігійній традиції Київської Русі. За приклад взято літопис Нестора.

The author of this article tells us about in slounce of Platon's philosophical and political convictions the demiurgic conception of power in Kyivska Rus religious tradition. By way of example is taken the chronicle by Nester's.

Звертаючись до стародавніх подій вітчизняної історії, ми знаходимо цікаві проблеми, які традиційно привертають увагу дослідників. Прикладом такої проблеми є історична інтерпретація подій, пов'язаних із виникненням давньоруської держави у IX столітті.

Існуючі гіпотези спираються на два основні типи джерел: писемні та археологічні. Ці джерела не є рівнозначними. Археологічні факти самі потребують пояснення, яке завжди є лише вірогідним і не може претендувати на абсолютність. Писемне свідчення апріорі позбавлене цього недоліку. Воно *вже* є поясненням і може бути використане як теорія без суттєвих змін і доповнень сучасним істориком. Під цю теорію можна підвести і деякі археологічні факти, які, як відомо, можуть бути інтерпретовані по-різному. З огляду на вищезазначене стає очевидним, що основне писемне джерело, яке, на думку деяких дослідників, свідчить про походження давньоруської держави – „Повість врем'яних літ” „чорноризця Феодосієвого монастиря” Нестора [1], безумовно має більшу *наочність і переконливість*, аніж матеріали археологічних досліджень.

Науковий аналіз „Повісті врем'яних літ” ускладнюється тим, що вона була щонайменше тричі переписана і відредагована, востаннє близько 1118-1119 рр. Сьогодні відомі два списки цього твору: Лаврентіївський 1377 року та Іпатіївський (Іпатський) – не пізніше другого десятиліття XV століття. Ці списки неідентичні як за назвою, так і за змістом [2, 474]. Однак, для нашого дослідження ми можемо скористатися будь-яким „виданням” літопису, оскільки легенда, наведена у двох списках, передається ідентично.

Але про що ж розповідає Нестор? Звернемося до уривку із літопису в перекладі Л.Є. Махновця [3], де під 862 роком описуються такі події:

„У рік 6370 [862]. Вигнали [чудь, словени, кривичі і весь] варягів за море, і не дали їм данини, і стали самі в себе володіти. І не було в них правди, і встав рід на рід, і були усобиці в них, і воювати вони між собою почали. І сказали вони: „Пошукаємо самі собі князя, який би володів нами і рядив за угодою, по праву”.

Пішли вони за море до варягів, до русі. Бо так звали тих варягів – русь, як ото одні зветься свєями, а другі – норманами, англами, інші – готами, – отак і ці. Сказали русі чудь, словени, кривичі і весь: „Земля наша велика і щедра, а порядку в ній нема. Ідїть-но княжити і володіти нами”.

Наведені рядки стали для німецьких істориків XVIII століття, які працювали у Петербурзькій Академії наук, підставою для створення норманської теорії. Відповідно до неї вирішальна роль у створенні давньоруської держави приписувалася норманам (на Русі їх називали варягами). У XVIII столітті М. Ломоносов започаткував наукову критику цієї теорії – антинорманізм [4]. Із цього часу серед представників різних історичних шкіл (вітчизняних і зарубіжних) можна побачити як прибічників, так і противників норманської теорії. Цьому питанню присвячено багато статей та окремих монографій. Систематичний огляд радянської історіографії із цього питання дає І.П. Шаскольський [5]. Ґрунтовним дослідженням, у якому на основі широкої джерельної бази заперечується спрощений підхід до інтерпретації русько-норманських зв'язків і взаємовпливів, є робота Г.С. Лебедєва „Епоха вікінгів у Північній Європі” [6]. Не втрачає свого значення для розуміння поставленої проблеми і фундаментальна робота польського історика Г. Ловмянського „Про роль норманів в утворенні слов'янських держав” (польське видання 1957 р., радянське – 1985 р.) [7]. Важливим для розуміння проблеми є й дослідження еволюції форм державної влади в Києві з моменту виникнення Київської держави в середині IX ст. до монголо-татарського нашествя в середині XIII ст. у роботі О.П. Толочка [8].

Проблему утворення держави у східних слов'ян, спираючись на археологічні та літописні джерела, усебічно аналізує у своїй монографії П.П. Толочко [9, 14-36], де піддає норманську теорію аргументованій критиці. Зокрема він зазначає, що на підставі свідчень письмових джерел перші кроки державності простежуються у східних слов'ян ще з VI століття [9, 16].

Таким чином, спираючись на дослідження провідних істориків, які використовують багато нового, невідомого раніше, у першу чергу, археологічного матеріалу та нові методи його інтерпретації, не уявляється можливим пов'язати походження давньоруської держави *лише* із зовнішніми впливами, у даному випадку – із діяльністю варягів. (До „зовнішніх” теорій, що ідейно близькі „норманській”, належить і „хазарська”, критику якої робить у вищезгаданій монографії П.П. Толочко [9, 27-28]). Історія становлення суспільного і державного життя у східних слов'ян повстає як складний процес, але, у першу чергу, внутрішнього розвитку. Більше того, на відміну від прихильників „норманської” теорії, на головній ролі зовнішніх чинників у слов'янській історії не наполягає і сам автор літопису. Відповідь на питання, з якого починається „Повість врем'яних літ” і в якому формулюється мета оповідання: „Звідки пішла Руська земля, і хто в ній почав спершу княжити [і як Руська земля] постала”, як може побачити уважний читач, не зводиться Нестором до легенди про заклик варягів на княжіння у північно-слов'янські землі. Інакше, мабуть, він із цього і почав би. Навпаки, літописець виводить історію Руської землі з більш давніх часів, і не лише релігійно-легендарних джерел, але й спирається на документи та стародавні перекази. Він змальовує поступовий, внутрішньо логічний процес становлення ранньослов'янського суспільства. Згадує він і перших слов'янських князів. І в цьому „методологія” Нестора близька до методології сучасної історичної науки.

Ураховуючи вищезазначене, поставлена проблема потребує свого уточнення. При ближчому розгляді вона розділяється на два окремих питання: *перше* – виникнення держави (у широкому розумінні цього слова: як суспільства, а не лише як конкретної форми його владної складової) у східних слов'ян, і *друге* – інтерпретація літописного повідомлення під 862 роком (пояснення виникнення сучасного Несторові державного апарату, який ним пов'язується із правлячою династією – держави у вузькому значенні). Перше має „об'єктивний” зміст, друге – „суб'єктивний”.

Детальний розгляд першого питання не є завданням цієї статті. Але від його розв'язання багато в чому залежить вирішення і другого питання. Тому з метою „відтворення” подій минулого ми і звернулися до висновків сучасних істориків і свідчень самого Нестора. Саме „реальна” історія утворює те „об'єктивне” середовище, у якому жив літописець, без його урахування неможливо адекватно тлумачити текст „Повісті врем'яних літ”.

Оскільки стосовно першого питання було сказано вже достатньо, спираючись на концепцію „внутрішнього” розвитку давньослов'янського суспільства (і в цьому підтримуючи „анти норманську” позицію), перейдемо до розгляду другого питання. Але спочатку зауважимо: хоча ми і виділили інтерпретацію легенди

„про запрошення варягів” в окреме питання, таке розділення проблеми для багатьох не є очевидним. Як підкреслює П.П. Толочко, це оповідання літопису, за думкою істориків-норманістів, є одним із вирішальних доказів великої ролі скандинавів в утворенні давньоруської держави [9, 20]. Як таке могло статися? Чому в нашому розгляді методологічно можливо виділити це питання, а з точки зору прибічників „норманської” теорії – ні?

Треба констатувати: по-іншому не могло й бути. Адже сучасний історик (а по відношенню до давньоруських часів навіть істориків XVIII століття ми не можемо розглядати інакше, ніж як наших сучасників) живе не тим життям, яким живе стародавнє суспільство, що він описує. Рядки з оповідання Нестора набувають різного смислового значення, коли ми розглядаємо їх з позиції його сучасника і з позиції представника іншої, далекої епохи. Тут справа не лише в різній культурі, світогляді. Укладаючи „Повість врем'яних літ”, Нестор не проводить „наукового” дослідження „наукової” реконструкції історії (у сучасному розумінні). Для нього ця „історія” є живою, є тією реальністю, яка його безпосередньо оточує, хай, іноді, навіть у вигляді старовинних переказів. Ось він і описує цю реальність. Те, що для нашого сучасника є лише вірогідним або взагалі назавжди залишиться так і невідомим, для нього є очевидністю, яку не виникне навіть і думки поставити під сумнів. Традиційне суспільство ранньослов'янської доби (як, власне, і будь-яке традиційне суспільство, яке є по-суті достатньо консервативним) зберігало в пам'яті і передавало з покоління в покоління сказання про минулі часи. Підтвердженням цього минулого була тогочасна дійсність, у тому числі й у вигляді форм суспільної організації, топонімічних та інших „пам'яток”. Сучасні ж історики, не володіючи цими „знаннями” (особливо це стосується XVI-XIX століть, коли джерельна база про ранньослов'янські часи була мінімальною), змушені, на основі неповних і в більшості несистематичних даних, реконструювати живий історичний процес. Тому, повторимо, значення легенди про „запрошення варягів на княжіння” для сучасного історика і автора „Повісті врем'яних літ” зовсім різне. Як ми бачили, сам Нестор не розглядає цю частину свого твору як відповідь на питання „Звідки пішла Руська земля...” Не будемо і ми так її розглядати. Стоячи на такій позиції, ми з повним правом можемо виокремити цю легенду і розглядати її самостійно як один із письмово засвідчених етапів розвитку давньоруського суспільства, а саме: формування сучасного Нестору державного апарату.

Якщо під час розгляду першого питання (походження держави як форми організації суспільного життя слов'ян) предметом дослідження була „об'єктивна дійсність”, реальний історичний процес, то в другому питанні предмет розгляду якісно

змінюється. Тут ми маємо справу не з „реальним” фактом, а з фактом літописним, який є лише відомою нам інтерпретацією якогось невідомого факту, що потребує історичної реконструкції і додаткового пояснення. Неpravомірно було б „онтологізувати” літописне свідчення, однозначно ототожнюючи його з реальними подіями. У „Повісті врем’яних літ” „чорноризця Феодосієвого монастиря” Нестора ми знаходимо одну з перших у вітчизняній історії спроб інтерпретації такого невідомого нам реального факту. Адже, літописець – не лише хронограф. Він не лише відсторонено фіксує події, а й намагається надати їм смислової завершеності, пояснити, часто виходячи із конкретних світоглядно-ідеологічних позицій і уподобань.

Повертаючись до свідчення Нестора, поставимо запитання: Чому він *саме так* інтерпретує події? Чому прихід варягів розглядається як благо? Чому, в інтерпретації Нестора, ініціаторами цих подій виступають *самі* слов’яни? Адже відомо, що й сьогодні слово „варяг” (у розумінні „чужинець”) має негативний зміст. Для розуміння цього протиріччя потрібно звернутися до культурного контексту, у полі якого творив Нестор і який суттєво відрізняється від культурного контексту сучасної епохи.

Із цієї точки зору до вирішення проблеми підходить і П.П. Толочко. На його думку, запрошення варягів, про що згадується в „Повісті врем’яних літ”, є відображенням рівня мислення того часу. „Світ у середньовіччі сприймався значною мірою незмінним і сталим, а тому нові явища в суспільному житті певного народу осмислювалися не як результат внутрішнього історичного розвитку, а як привнесені ззовні. Пошуки історичних коренів правлячих династій у сусідніх, як здавалося середньовічним хроністам, більш престижних регіонах характерні для багатьох європейських народів – французів, німців, італійців, швейцарців та ін.” [9, 19].

Справді, методологічно більш продуктивним є пошук причини виникнення оповідання не у визнанні літописцем значення варягів для створення давньоруського суспільства (і держави як форми його організації), а в спробі ідеологічного обґрунтування „легітимності” існування сучасного йому інституту державності і, відповідно, правлячої династії.

Погоджуючись із вищенаведеною концепцією як одним із варіантів вирішення цього складного питання і загалом самим методологічним підходом, хотілося б звернути увагу дослідників і на іншу можливість інтерпретації походження легенди. Згідно із нею підставою для оповіді „про запрошення варягів” літописця Нестора могла стати його філософсько-релігійна позиція, спираючись на яку, він і описує історію свого народу. Виходячи з цього, поставимо нове запитання, відповідь на яке і є безпосередньою метою даної статті: У чому полягала ця позиція?

Звертаючись до філософсько-релігійних поглядів давньоруського мислителя, ми не можемо обминути культурний контекст тогочасної епохи і джерела її виникнення. Нам потрібно охопити цілісним поглядом ту духовну єдність, яка сформувалася на теренах античної Греції, набула розвитку в східній частині Римської імперії (згодом – Візантії), а з поширенням християнства розповсюдилася на східноєвропейській слов’янський регіон.

Різноманітність культур і цивілізацій не заперечує, а навпаки підкреслює духовну єдність людства. Вона реалізується через впливи та наслідування як окремих ідей, так і цілісних світоглядних концепцій. При цьому мовні кордони не є нездоланною перешкодою. Як зазначає С. Аверинцев, історія надала нам зразки культурної єдності і в багатомовному просторі [10, 5-16]. Такий духовний зв’язок можна простежити між відомими нам поглядами мислителів античності і через Візантію – давньоруською духовною культурою.

Перші літописці Київської Русі намагаються оформити події історії в певний смисловий контекст, побудувати свою філософію історії відповідно до християнського світобачення. Воно формувалося на основі освоєння оригінальних та перекладних творів східних отців церкви. Деякі з них були особливо любимі. Як зазначає Є.А. Харьковщенко, дуже цінувався давньоруським населенням Св. Климент, єпископ римський, а його культ на Русі після перевезення його мощів князем Володимиром до Києва у 988 році провітав у X-XII століттях [11, 9-10].

Як підкреслює В.С. Горський, завдяки запровадженню християнства „Київська Русь одержує можливість прилучитися до досягнень світової культури... використовувати як джерело розвитку філософської думки здобутки античної і візантійської філософії” [12, 33]. Східна патристика, а через неї і античність назавжди стали основою як релігійної, так і світської культури Східної Європи.

У духовній культурі Київської Русі відбувається поєднання місцевих традицій і світобачення з елементами християнської культури [13, 68-72]. Місцева (слов’янська) і християнська (візантійська) культури відповідали різним сферам духовного життя. Тому між ними встановлюється відносно мирне співіснування. Християнська культура, що сформувалася на „державній” стадії розвитку суспільства, включала в себе, між іншим, і розвинені філософсько-політичні уявлення про сутність держави і зокрема державної влади.

Християнські погляди на сутність державної влади суттєво відрізнялися від язичницьких, які, скажімо, були характерні для Римської держави дохристиянського періоду. Починаючи із IV століття, після релігійних реформ Константина Великого, набуває сили нове розуміння сутності і завдань світського правління. Так, згідно із розробленою єпископом

Євсевієм концепцією імператорської влади, вона була лише владою „від Бога” тому відповідно, імператори могли претендувати не на персональну божественність, а лише на „освященість” їх влади, її „святенство”. Найбільш активний період контактів Русі із Візантією припадає на час правління імператорів Македонської династії (867-1056) – час найвищого розквіту візантійського самодержавства. Саме тоді офіційною державною і християнсько-церковною пропагандою особливо підноситься авторитет імператора, він проголошується „отцем”, джерелом і охоронцем „справедливості”, захисником народних інтересів [14, 17, 121, 124].

Велику роль у формуванні цих „світських” уявлень відіграли погляди філософів античності, особливо Платона. Учення Платона, а у своєму розвитку і неоплатонізм – стають філософським підґрунтям для творчості отців церкви: Орігена, каппадокійців, Псевдо-Діонісія Ареопігита та ін. [15, 30-81].

У Платона ми знаходимо не лише „теорію”, але й „практичні” висновки щодо організації життя суспільства. Прикладом цього є концепція деміургічного характеру влади. Сама ідея деміургічності влади як ще неусвідомлюваний ідеал стихійно формується на ранніх етапах розвитку суспільства, набуваючи першого теоретичного узагальнення у досократиків. Але чіткої, продуманої, завершеної форми вона набуває саме у Платона. У своїй розвиненій формі вона протистоїть іншому розумінню влади, яке знайшло своє вираження, обґрунтування і захист у вченнях софістів.

Концепція деміургічної влади в державі спеціально досліджується і викладається Платоном в низці діалогів, зокрема в першій книзі діалогу „Держава” [327 а – 354 с]. У чому смисл цієї концепції і яким чином вона обґрунтовується?

У діалозі протиставляються два погляди на цілі державної влади. Поступово вимальовується обрис „держави Платона” (яку захищає Сократ) і „держави Фрасімаха” (софіста, співрозмовника Сократа). У першій – метою існування влади є піклування про підлеглих, у другій – про самих правителів.

Порівнюючи „державу Платона” з „державою Фрасімаха”, ми можемо побачити, що влада в першій має певний організуючий характер, тоді як у другій цього не спостерігається. Влада у Фрасімаха схожа на крадія, який забирає те, що не плекав і не вирощував, жне те, чого не сів. Це стороння сила, яка не має цінності для держави, і швидше у всьому заважає, ніж приносить користь, а якщо й приносить, як вважають Фрасімах і Сократ, то лише собі.

У „платонівській державі” влада є тим, що структурує соціальний простір, організовує його. Вона є творчим початком – „деміургом”.

У словнику Вейсмана $\delta\eta\mu\iota\upsilon\rho\gamma\epsilon\omega$ – означає: займатися ремеслом, робити, створювати, утворювати;

власне бути $\delta\eta\mu\iota\upsilon\rho\upsilon\sigma$. Відповідно $\delta\eta\mu\iota\upsilon\rho\upsilon\sigma$ – це той, хто займається суспільно-корисним ремеслом, працює для народу (не лише ремісник, але й лікар, віщун та ін.); ремісник, художник; творець, винуватець чогось [16]. З іншого боку – це вища урядова особа в дорічних державах. Близько до такого змісту це слово тлумачить і О.Ф. Лосєв [17, 658-659].

Ми не будемо тут зачіпати основну концепцію „деміурга” Платона як творця космосу. Для нас важливий сам смисловий принцип, який простежується у всіх вищенаведених значеннях „деміургів” – це створення, утворення чогось, певне організуюче начало.

Уже в пізній античності концепція деміургічної влади розвивається і доповнюється. Християнська середньовічна філософія по-новому осмислює і уточнює її зміст. Але розуміння самого смислу влади як творчої сили залишається незмінним.

Як ми бачимо, із двох наявних концепцій державної влади, які можуть бути використані для інтерпретації подій історії, Нестор, безумовно, віддає перевагу розумінню влади як творчої сили, яка долає хаос розбрату. Відповідно створення давньоруської держави не може ним розглядатися як процес „насильницького підкорення” місцевого населення пришлими „варягами”, а лише як спільна угода, яка є благом для підлеглих більшим, ніж для самих правителів.

Подібна внутрішньо-гуманістична, на відміну від формально-зовнішньої, позиція не є чимось випадковим. Вона притаманна багатьом давньоруським авторам. Як зазначає Є.А. Харьковшенко, представники київської християнської традиції намагалися пропагувати такий спосіб світобачення, який у дослідницькій літературі здобув назву „софійно-гуманістичного” і ґрунтувався на платонівсько-візантійській філософській традиції. Таке світобачення найбільш відповідало киево-руській ментальності, оскільки орієнтувалося на людину [11, 7]. Відповідно до цієї позиції будувалася і „філософія влади”, яку ми можемо побачити, скажімо, і в „Поученні” Володимира Мономаха. Головним джерелом цих поглядів є релігійно-філософські концепції влади (божественної, церковної, світської), які ми зустрічаємо в багатьох творах отців церкви. Так, наприклад, у Псевдо-Діонісія Ареопігита вона набуває розгорнутого вигляду (твори „Про небесну ієрархію”, „Про церковну ієрархію”).

Зрозуміло, протиріччя між ідеалом і реальністю існує. Це цілком стосується і „теорії” та „практики” влади. Ідеал завжди залишається ідеалом, і він часто далекий від реального історичного життя суспільства. Але він все ж таки має право на життя в історії людства. Хоча б у вигляді інтерпретації подій, як це ми бачимо в оповіданні про походження давньоруської держави в „Повісті врем'яних літ” „чорноризця Феодосієвого монастиря” Нестора.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Творогов О.В. Повесть временных лет // Словарь книжников и книжности Древней Руси (XI – первая половина XIV в.). – Л., 1987. – С. 337-343.
2. Яременко В. На замовлення вічності // Повесть временных лет: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В.В. Яременка. – К.: Рад. письменник. 1990. – С. 474-498.
3. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. С. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989.
4. Шаскольський І.П. Норманізм // Радянська енциклопедія історії України: В 4 т. – К.: Головна редакція УРЕ, 1971. – Т. 3. – С. 252-253.
5. Шаскольський І.П. Норманская проблема в советской историографии // Советская историография Киевской Руси. – Л., 1978. – С. 152-165.
6. Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе. Историко-археологические очерки. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1985.
7. Ловмянський Х. Русь и норманны / Пер. с польского. – М.: Прогресс, 1985.
8. Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология / АН Украины. – К.: Наук. думка, 1992.
9. Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К.: Наукова думка, 1987.
10. Аверинцев С.С. На границе цивилизаций и эпох: вклад восточных окраин римско-византийского мира в

подготовку духовной культуры европейского средневековья // Восток – Запад. Исследования. Переводы. Публикации. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства „Наука“, 1985. – С. 5-20.

11. Харьковшенко С.А. Софійність Київського християнства / Вид. 2-ге, доопр. і допов. – К.: Наукова думка, 1998.
12. Горський В.С. Історія української філософії: Навчальний посібник / 4-е доповнене видання. – К.: Наукова думка, 2001.
13. Замалєв А. Ф. Философская мысль в средневековой Руси (XI-XVI вв.). – Л.: Наука, 1987.
14. Курбатов Г.Л. История Византии (От античности к феодализму): Учеб. пособие для студ. ист. фак. вузов. – М.: Высш. шк., 1984.
15. Александрова О.В. Філософія Середніх віків галобі Відродження: Підручник. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2002.
16. Вейсман А.Д. Греческо-русский словарь. Репринт V-го издания 1899 г. – М., 1991.
17. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Софисты. Сократ. Платон / Худож.-оформитель Б.Ф. Бублик. – М.: ООО “Издательство АСТ”; Харьков: Фолио, 2000.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ярмола О.В. – викладач кафедри філософії та політології Білоцерківського державного аграрного університету.